BOBUR DAVRIDAGI IQTISODIY SIYOSAT VA UNING ZAMONAVIY IQTISODIYOT UCHUN SABOQLARI

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЭПОХИ БАБУРА И ЕЁ УРОКИ ДЛЯ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКИ

ECONOMIC POLICY OF THE BABUR ERA AND ITS LESSONS FOR THE MODERN ECONOMY

Ochilova Sabriniso Qodir qizi

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti,

Maxsus fakulteti 3-bosqich talabasi

E-mail: sabrinisoochilova58@gmail.com

Ilmiy rahbar: i.f.d., prof. Shadmanov Erkin Sherkulovich

Annotatsiya. Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur davrida yuritilgan iqtisodiy siyosat – soliq tizimi, qishloq xo'jaligi, savdo-tranzit munosabatlari va davlat xazinasini boshqarish tamoyillari «Boburnoma» va «Mubayyinul-zakot» asarlari asosida tahlil qilinadi. Boburning zakot va xiroj undirish tartibidagi ilmiy-shar'iy yondashuvi, naqd pul va natura shaklidagi soliqlar o'rtasidagi moslashuvchan tanlov imkoniyati, shuningdek, karvon yo'llari va shaharlarning iqtisodiy ahamiyatiga oid kuzatuvlari yoritiladi. Maqolada ushbu tarixiy tajribaning zamonaviy O'zbekiston iqtisodiyoti, xususan, soliq siyosatining shaffofligi, investitsiya muhitini yaxshilash va transport-tranzit salohiyatidan foydalanish borasidagi islohotlar uchun tutgan amaliy ahamiyati asoslab beriladi.

Аннотация. В данной статье на основе произведений «Бабур-наме» и «Мубаййин-уль-закат» анализируется экономическая политика эпохи Захириддина Мухаммада Бабура – налоговая система, сельское хозяйство, торгово-транзитные отношения и принципы управления государственной казной. Рассматривается научно-религиозный подход Бабура к сбору закята и хараджа, гибкая возможность выбора между денежной и натуральной формой налога, а также его наблюдения об экономическом значении караванных путей

и городов. В статье обосновывается практическое значение этого исторического опыта для современных реформ экономики Узбекистана, в частности, для прозрачности налоговой политики, улучшения инвестиционного климата и использования транспортно-транзитного потенциала страны.

Abstract. This article analyzes the economic policy of the era of Zahiriddin Muhammad Babur – the tax system, agriculture, trade and transit relations, and the principles of managing the state treasury – based on the works "Baburnama" and "Mubayyin al-Zakat." It examines Babur's scholarly and religiously grounded approach to collecting zakat and kharaj, the flexible option of paying taxes in either cash or kind, and his observations on the economic significance of caravan routes and cities. The article substantiates the practical relevance of this historical experience for present-day economic reforms in Uzbekistan, particularly regarding tax policy transparency, improvement of the investment climate, and the use of the country's transport and transit potential.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, «Boburnoma», «Mubayyinul-zakot», zakot, xiroj, soliq siyosati, savdo yo'llari, qishloq xo'jaligi, tranzit salohiyati, investitsiya muhiti, iqtisodiy islohotlar, Boburiylar imperiyasi iqtisodiyoti.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бабур, «Бабур-наме», «Мубаййин-уль-закат», закят, харадж, налоговая политика, торговые пути, сельское хозяйство, транзитный потенциал, инвестиционный климат, экономические реформы, экономика государства Бабуридов.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, "Baburnama", "Mubayyin al-Zakat", zakat, kharaj, tax policy, trade routes, agriculture, transit potential, investment climate, economic reforms, Baburid state economy.

KIRISH

Mustaqillik yillarida milliy davlatchilik tarixini va buyuk ajdodlarimizning boy ma'naviy-ilmiy merosini chuqur o'rganish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan bir paytda, temuriyzoda, buyuk davlat arbobi va qomusiy olim Zahiriddin

Muhammad Boburning iqtisodiy qarashlarini tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Bobur tavalludining 540 yilligini keng nishonlash to‘g‘risidagi qarorida uning ilmiy-ijodiy merosini xalqaro miqyosda chuqur o‘rganish vazifasi belgilangan bo‘lib, bu meros nafaqat tarix va adabiyot, balki iqtisodiy fikr tarixi nuqtai nazaridan ham dolzarb tadqiqot mavzusidir.

Zahiriddin Muhammad Bobur nafaqat davlat arbobi va sarkarda, balki o‘z davrining zukko iqtisodiy kuzatuvchisi va tizimli soliq siyosati muallifi ham edi. Uning «Boburnoma» asarida Farg‘ona, Samarqand, Kobul va Hindiston hududlarining qishloq xo‘jaligi, hunarmandchiligi, savdo yo‘llari va tabiiy boyliklariga oid boy ma’lumotlar keltirilgan bo‘lsa, 1521 yilda yozilgan «Mubayyinul-zakot» asarida[1] esa davlatning soliq-moliya tizimini tartibga solishga qaratilgan ilmiy-shar’iy asoslangan yondashuv o‘z aksini topgan. Mazkur ikki asar birgalikda Bobur davridagi iqtisodiy siyosatning yaxlit manzarasini tiklash imkonini beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi – Bobur davridagi iqtisodiy siyosatning asosiy yo‘nalishlarini, xususan, soliq tizimi, qishloq xo‘jaligi va savdo-tranzit munosabatlarini tahlil qilish hamda ushbu tarixiy tajribadan zamonaviy O‘zbekiston iqtisodiy islohotlari uchun qanday amaliy saboqlar chiqarish mumkinligini asoslab berishdan iborat. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, tarixiy iqtisodiy tafakkurni chuqur o‘rganish nafaqat ilmiy-nazariy, balki bugungi soliq, investitsiya va tranzit siyosatini takomillashtirish uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Zahiriddin Muhammad Boburning iqtisodiy dunyoqarashi uning yoshligidanoq shakllangan kuzatuvchanlik va tahliliy fikrlash qobiliyati bilan uzviy bog‘liq. «Boburnoma» asarining dastlabki sahifalaridayoq u ona yurti Farg‘ona viloyati va uning poytaxti Andijonni tasvirlar ekan, nafaqat tabiati, iqlimi va aholisi, balki hududning eng muhim iqtisodiy holati, qancha lashkarni boqa olish salohiyati haqida ham aniq ma’lumotlar keltiradi. Xuddi shunday yondashuv bilan u Samarqand, Kobul, Hirot va Agra kabi yirik shahar-viloyatlarning qishloq xo‘jaligi,

daryo va suv havzalari, hunarmandchilik va savdo-sotiq imkoniyatlarini ham puxta tahlil qiladi. Bunday yondashuv Boburning davlat boshqaruvida iqtisodiy resurslarni oldindan hisobga olish va rejalashtirish zarurligini chuqur anglaganidan dalolat beradi.

«Boburnoma»da alohida o‘rin egallagan yana bir jihat – hududlar o‘rtasidagi savdo-tranzit aloqalari va karvon yo‘llarining tavsifidir. Asarda Farg‘ona vodiysidagi Andijon–Koson, Andijon–Axsi kabi ichki savdo yo‘llari, ularning uzunligi va ahamiyati aniq ko‘rsatib o‘tilgan, shuningdek, Movarounnahr, Afg‘oniston va Hindiston o‘rtasidagi yirik shaharlarning o‘zaro siyosiy-iqtisodiy va savdo munosabatlari, ularning jug‘rofiy joylashuvi tufayli tranzit savdodagi tutgan o‘rni batafsil bayon etilgan. Bu ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, Bobur mintaqaviy iqtisodiy integratsiya va tranzit savdoning davlat farovonligidagi rolini o‘z davrining boshqa hukmdorlaridan ancha oldin chuqur anglagan davlat arbobi bo‘lgan.

Boburning iqtisodiy siyosatidagi eng tizimli va ilmiy jihatdan puxta ishlangan qismi uning soliq sohasidagi faoliyatida namoyon bo‘ladi. 1526 yilda Hindistonni zabt etgach, u mahalliy hukmdor Shershoh Sur o‘rnatgan mavjud soliq tizimini sinchiklab ko‘zdan kechiradi va uni ilmiy-shar’iy asosda qayta tartibga solishga kirishadi[2]. Natijada yaratilgan «Mubayyinul-zakot» asarida zakot to‘rt asosiy turga bo‘lib tahlil qilingan bo‘lib, chorva mollariga nisbatan aniq foiz me’yorlari belgilangan: xususan, 40 qo‘ydan bittasi (taxminan 2,5 foiz), 120 tasidan ikkitasi, 201 tasidan boshlab uchtasi, 400 tadan ortiq bo‘lganda esa har 100 boshdan bittasi zakot sifatida undirilgan[3]. Bunday progressiv, ya’ni mulk hajmi oshgani sari nisbati aniq matematik qoidaga bo‘ysunadigan soliq shkalasi o‘z davri uchun ancha ilg‘or moliyaviy-huquqiy yondashuv hisoblangan.

Yer solig‘i, ya’ni xiroj masalasida ham Bobur amaliyotida moslashuvchan va adolatli tamoyillar qo‘llanilgan. Agar yer bir yilda ikki marta hosil bersa, dehqondan xiroj ham ikki marta olingan, aholining istagiga ko‘ra esa soliqni pul yoxud natura – ya’ni mahsulot ko‘rinishida to‘lash imkoniyati saqlanib qolgan. Bu yondashuv aslida Amir Temur davridan meros bo‘lib kelayotgan an’anaviy soliq siyosatining

davomi edi: chunki Amir Temur ham yangi yer o‘zlashtirgan yoki bog‘-rog‘ barpo etgan raiyatga birinchi yili soliqdan butunlay ozod qilish, ikkinchi yili engillashtirilgan, uchinchi yilidangina to‘liq xiroj undirish tartibini joriy etgan edi[4]. Demak, Boburning soliq siyosati tasodifiy emas, balki Temuriylar davridan boshlab shakllangan ilg‘or moliyaviy-huquqiy an’ananing mantiqiy davomi va uni yanada tizimlashtirilgan shaklda rivojlantirishdan iborat bo‘lgan.

Bobur o‘zining «Mubayyin» asarida[5] nafaqat zakot, balki namoz va haj kabi shar’iy masalalarni ham yoritib, uni valiahd o‘g‘li Humoyun va Komron Mirzolarga dasturulamal sifatida yo‘naltirgan[6]. Bu asarning ilmiy-lug‘aviy tahlili shuni ko‘rsatadiki, unda soliq terminologiyasi, hisob-kitob usullari va moliyaviy tushunchalar yuqori aniqlik bilan ishlab chiqilgan[7], bu esa Boburning oddiy hukmdor emas, balki chuqur bilimli moliyashunos-huquqshunos sifatida ham faoliyat yuritganini tasdiqlaydi. Uning bu ilmiy-amaliy yondashuvi davlat xazinasini barqaror boshqarish, soliq yig‘imida o‘zboshimchalikka yo‘l qo‘ymaslik va fuqarolar bilan davlat o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlarni aniq huquqiy me’yorlarga bo‘ysundirishga xizmat qilgan.

Boburning iqtisodiy merosi u vafot etganidan keyin ham davom ettirilgan va institutsional jihatdan yanada mustahkamlangan. Uning o‘g‘li Humoyun, so‘ngra nevarasi Akbarshoh 1556–1605 yillarda davlatni boshqargan davrda, xususan 1574 yildan boshlab dehqonlar uchun yagona soliq tizimi hamda yagona uzunlik va og‘irlik o‘lchovlari joriy etilgan. Bunday islohotlar aynan Bobur tomonidan qo‘yilgan tizimli soliq siyosati negizida amalga oshirilgan bo‘lib, keyinchalik hatto mustamlakachilik davri Britaniya Hindistonining viloyat boshqaruvi va soliq tizimiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan[8]. Bu esa Boburning iqtisodiy-huquqiy merosi nafaqat o‘z davri, balki keyingi asrlar davomida ham amaliy ahamiyatini saqlab qolganini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda Bobur davridagi iqtisodiy siyosatning uch asosiy tamoyili – soliqning aniq va shaffof me’yorlarga asoslanishi, to‘lov shaklida moslashuvchanlik (naqd yoki natura) va yangi hosildorlikni rag‘batlantiruvchi imtiyozlar tizimi –

zamonaviy iqtisodiy islohotlar uchun ham qimmatli saboq bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining investitsiya va sanoat siyosati strategiyasida investitsiya muhitini yaxshilash, soliq va tartibga solish sohasidagi shaffoflikni oshirish hamda mahalliy hokimiyat organlarining investorlar bilan ishlash rolini kuchaytirish asosiy vazifalar sifatida belgilangan[9], bu esa mohiyatan Boburning aniq va oldindan bilinadigan soliq me’yorlariga asoslangan siyosatiga hamohangdir.

Zamonaviy tadqiqotchilarning fikricha, xorijiy investitsiyalarni jalb etishda raqamlashtirilgan «bir darcha» tizimini joriy etish, davlat-xususiy sheriklik loyihalarida xususiy sektor ishtirokini kengaytirish va byurokratik to‘siqlarni kamaytirish, shuningdek, investorlar uchun huquqiy barqarorlik va shaffof soliq siyosatini ta’minlash eng muhim omillar hisoblanadi[10]. Bu tamoyillar, aslida, Boburning «Mubayyinul-zakot»da qo‘llagan yondashuvi – ya’ni soliqning oldindan aniq belgilangan, hisob-kitobi shaffof va fuqaroning imkoniyatiga moslashuvchan bo‘lishi tamoyilining zamonaviy iqtisodiy tilda qayta ifodalanishidir. Bundan tashqari, «Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida»gi qonun[11] orqali mustahkamlangan huquqiy kafolatlar tizimi ham, mohiyatan, Bobur davridagi soliq-huquqiy me’yorlarning maqsadi bilan – ya’ni xo‘jalik yurituvchi subyektlarga barqaror va bashorat qilinadigan sharoit yaratish bilan – uyg‘undir.

Bobur davridagi karvon yo‘llari va tranzit savdoga oid tarixiy tajriba ham bugungi kun uchun dolzarbligini yo‘qotmagan. O‘sha davrda Farg‘ona, Samarqand, Kobul va Hindiston o‘rtasidagi savdo yo‘llari mintaqaviy iqtisodiy farovonlikning muhim manbai bo‘lgani kabi, bugungi kunda ham O‘zbekistonning Markaziy Osiyodagi geoiqtisodiy joylashuvi va transport-tranzit salohiyatidan unumli foydalanish barqaror iqtisodiy o‘sishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Davlat byudjeti va investitsion dasturlarni tahlil qiluvchi so‘nggi tadqiqotlarda ham davlat qarz mablag‘larining muhim qismi aynan investitsiya loyihalarini, jumladan, transport-logistika infratuzilmasini rivojlantirishga yo‘naltirilishi ko‘zda

tutilgani[12] qayd etilgan bo‘lib, bu esa tranzit-savdo salohiyatini oshirishning davlat miqyosidagi ustuvor vazifa sifatida saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Zahiriddin Muhammad Boburning iqtisodiy siyosati tasodifiy chora-tadbirlar yig‘indisi emas, balki aniq ilmiy-shar’iy asosga, izchil moliyaviy mantiqqa va boy amaliy kuzatuvlarga tayangan tizimli yondashuv bo‘lgan. Uning «Boburnoma»dagi hududlarning iqtisodiy salohiyatiga oid kuzatuvlari, «Mubayyinul-zakot»dagi progressiv va aniq soliq me’yorlari, xirojni naqd yoki natura shaklida to‘lashdagi moslashuvchanlik, shuningdek, savdo-tranzit yo‘llarining ahamiyatini chuqur anglashi – barchasi birgalikda barqaror va adolatli iqtisodiy boshqaruv modelini tashkil etadi.

Bu tarixiy tajriba, avvalo, Humoyun va Akbarshoh davrida institutsional jihatdan yanada mustahkamlangan bo‘lsa, bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan: soliq siyosatining shaffofligi va bashorat qilinadigan bo‘lishi, investorlar uchun huquqiy barqarorlik, hamda mintaqaviy tranzit salohiyatidan unumli foydalanish – O‘zbekistonning zamonaviy iqtisodiy islohotlar strategiyasidagi ustuvor yo‘nalishlar bilan tamoman uyg‘undir. Shu bois Bobur merosini iqtisodiy fikr tarixi nuqtai nazaridan chuqur o‘rganish nafaqat tarixiy adolatni tiklash, balki bugungi iqtisodiy siyosatni ilmiy asoslash uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

TAKLIFLAR

1. Oliy ta’lim muassasalarining iqtisodiyot va moliya yo‘nalishlarida «O‘rta asr Sharq iqtisodiy tafakkuri» mavzusidagi maxsus kursga Boburning «Mubayyinul-zakot» asarini alohida mavzu sifatida kiritish tavsiya etiladi.

2. «Mubayyinul-zakot» va «Boburnoma»dagi iqtisodiy ma’lumotlarni zamonaviy iqtisod fani metodologiyasi asosida qayta tahlil qiluvchi maxsus ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

3. Soliq siyosatini takomillashtirishda Boburning aniq, progressiv va moslashuvchan soliq me'yorlari tajribasini tarixiy-huquqiy dalil sifatida ilmiy-amaliy anjumanlarda muhokama qilish lozim.

4. Markaziy Osiyoning tarixiy karvon yo'llari merosini zamonaviy transport-tranzit va logistika loyihalarini xalqaro miqyosda targ'ib qilishning madaniy-tarixiy asosi sifatida ishlatish tavsiya etiladi.

5. Investitsiya muhitini yaxshilash bo'yicha davlat dasturlarida tarixiy iqtisodiy tajribaga asoslangan «shaffof va bashorat qilinadigan soliq siyosati» tamoyilini alohida ilmiy-nazariy asoslash ishlarini kuchaytirish zarur.

6. Yosh tadqiqotchilar va talabalar uchun Bobur nomidagi davlat stipendiyasi doirasida iqtisodiyot tarixi yo'nalishida alohida ilmiy grantlar ajratish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligini keng nishonlash to'g'risida»gi PQ-20-son qarori, 2023 yil 25 yanvar. – lex.uz.

2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1989. – 368 b.

3. Bobur va Boburiylar davridagi iqtisodiy g'oyalar // CyberLeninka ilmiy elektron kutubxonasi. – cyberleninka.ru/article/n/bobur-va-boburiylar-davridagi-iqtisodiy-g-oyalar.

4. «Buyuk sarkarda va vatanparvar shoir // Ijtimoiy-iqtisodiy tadqiqotlar assotsiatsiyasi (IIAU) rasmiy sayti. – iiau.uz/oz/news/1978.

5. «Boburnoma» jahon tan olgan asar // CyberLeninka ilmiy elektron kutubxonasi. – cyberleninka.ru/article/n/boburnoma-jahon-tan-olgan-asar.

6. «Boburnoma»da Farg'ona vodiysi toponimikasi // Andijon davlat universiteti ilmiy axboroti. – adu.uz/uz/news/article/3264.

7. Jahongashta «Boburnoma» // Inson huquqlari milliy markazi rasmiy sayti. – insonhuquqlari.uz/oz/news/m12477.

8. Bobur Hindistonda chorvaga qancha soliq belgilagan? // Zarnews.uz, 2020 yil 8 dekabr. – zarnews.uz/uz/post/bobur-hindistonda-chorvaga-qancha-soliqbelgilagan.

9. Bobur va boburiylar davridagi iqtisodiy g'oyalar // Markaziy Osiyoda Temuriylar davridagi iqtisodiy g'oyalar, o'quv-uslubiy majmua. – fayllar.org/markaziy-osiyoda-temuriylar-davridagi-iqtisodiy-goyalar.html.

10. Amir Temur va temuriylar davrida soliq tizimidagi islohotlar // CyberLeninka ilmiy elektron kutubxonasi. – cyberleninka.ru/article/n/amir-temur-va-temuriylar-davrida-soliq-tizimidagi-islohotlar.

11. Iqtisodiyot: Amir Temur va temuriylar davridagi iqtisodiy g'oyalar va iqtisodiy siyosat, o'quv qo'llanma // Soff.uz. – soff.uz/product/iqtisodiyot-amir-temur-va-temuriylar-davridagi-iqtisodiy-goyalar-va-iqtisodiy-siyosat.

12. Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodi // Tafakkur milliy portali. – tafakkur.net/zahiriddin-muhammad-bobur.haqida